

DIDEROT ȘI RUSIA „SEMIRAMIDEI NORDULUI”

Irina VLĂȘCIANU

Luminile franceze și spațiul european occidental sunt tributare aportului de informații și aprecieri valoroase ce se regăsesc în documentele și memoriile de călătorie ale aventurierilor în estul Europei, și mai ales în Rusia.

În 1773, cel mai important călător în țara „Semiramidei Nordului” a fost, nu așa după cum ne-am fi așteptat, Voltaire, ci *egalul* său, filozoful Denis Diderot. Cu acest prilej, Voltaire i-a scris Ecaterinei că Diderot era „cel mai fericit dintre oameni, pentru că se duce la curtea voastră”¹. În același timp însă, această călătorie era un serios motiv de îngrijorare pentru Voltaire, fiindcă amenința întreaga plămădire pe care se baza corespondența lui cu Ecaterina, și anume că zidul filozofic și geografic dintre Franța și Rusia nu putea fi străpuns decât cu fermecătoarele scrisori trimise prin poștă. Acum Diderot se pregătea să întâlnească realitățile Rusiei, iar Voltaire nu putea decât să-și folosească în continuare veleitățile literare pentru a compune epistolele sale pline de fantasmă.

Raporturile dintre Diderot și suverana rusă, ce vor culmina cu sejurul filozofului la curtea Ecaterinei, au la bază o suită întreagă de „atacuri” și strategii bine elaborate de țarină pentru a-l atrage în tabăra sa pe inițiatorul *Enciclopediei*.

Contemporanii lui Diderot au văzut în Ecaterina o suverană „plină de bune intenții, dar deloc delicată”², din cauza oportunei și rapidei dispariții a soțului său, Petru al III-lea. Petru, detronat, în captivitate de la lovitură de stat, a murit subit „de hemoroizi”, potrivit manifestului Ecaterinei din 18 iulie 1762. Ceea ce gândea cu adevărat secolul al XVIII-lea este foarte bine ilustrat de explicația amuzantă pe care D’Alembert i-a oferit-o lui Voltaire când a refuzat

---

¹ Voltaire, *Correspondance choisie*, Librairie Générale Française, Collection Le livre de poche classique, Paris, 1990, p.906.

² *Apud* Arthur M. Wilson, *Diderot. Sa vie et son oeuvre*, Ed.Laffont et Ramsey, Paris, 1985, p.422.

propunerea Ecaterinei de a deveni preceptorul tânărului mare duce Pavel: „Dar eu sunt mult prea des victima hemoroizilor, care sunt mult prea periculoși în țara asta, încât vreau ca pe mine să mă doară în dos în plină siguranță”¹. Mai mult decât atât, referindu-se la lovitura de stat prin care Ecaterina a II-a a devenit împărăteasa Rusiei, o zicală a secolului al XVIII-lea pretindea că „tronul Rusiei nu e nici ereditar, nici electiv, ci e al celui care îl ocupă”².

Conștientă de premisele negative de la care pornea edificiul domniei sale glorioase, Ecaterina a căutat să-și facă prieteni influenți, îndreptându-și atenția cu precădere asupra filozofilor. Ea a făcut avansuri oamenilor celebri, ca Voltaire, D’Alembert, Diderot, nu numai pentru că știa că aceștia erau voci puternice în Europa, dar și pentru că se gândea că poate să profite de situația defavorabilă în care se găseau în țara lor de origine. Ei puteau fi sensibili la stima pe care le-o acordau țări străine și pe care propria patrie le-o refuza.

La 20 aprilie 1762, contele Șuvalov, șambelanul împărătesei, este autorizat să-i propună lui Diderot și companiei de enciclopediști continuarea editării *Enciclopediei* la Riga, pe cheltuiala Ecaterinei. Dar Diderot reacționează cu răceală, iar, în răspunsul său, adresat într-o scrisoare lui Voltaire, nu face uz de elogii la adresa Ecaterinei. Aparent, și el considera, precum D’Alembert, că Rusia era „o țară periculoasă”³.

Planul de atac al Ecaterinei era bine conceput căci, în mod inevitabil, prin acțiunea ei galantă, avea să se facă o comparație între ostilitatea guvernului francez față de enciclopediști și generozitatea suveranei ruse. De altfel, Ecaterina nu i-a păstrat ranchiună pentru refuz. I-a fost suficient să fie răbdătoare și să aștepte o ocazie mai bună. Sămânța fusese deja sădită.

Într-adevăr, situația financiară extrem de precară îl împinge pe Diderot să recurgă la sacrificiul suprem: e gata să-și vândă chiar și sufletul, adică biblioteca. După patru ani de încercări nereușite de vânzare, Grimm îi vorbește despre acest subiect prințului Galițin, ambasadorul Rusiei la curtea Franței. La 16 martie 1765, generalul Bețki, confidentul Ecaterinei, îl însărcinează pe Galițin să achiziționeze în numele împărătesei biblioteca lui Diderot, oferindu-i 15000 de livre, cu condiția ca filozoful să devină bibliotecarul propriei sale biblioteci, „muncă” pentru care va fi răsplătit cu un salariu lunar. Diderot devine astfel

---

¹ Apud Wilson, *op.cit.*, pp.423-424.

² Apud Wilson, *op.cit.*, 430-431.

³ Apud Wilson, *op.cit.*, p.432.

salariatul, bibliotecarul Majestății Sale Ecaterina a II-a, împărăteasa Rusiei, care, în măreția sa, îi plătește lui Diderot în avans pe 50 de ani retribuția promisă.

Importanța gestului Ecaterinei îl fac pe Diderot să încerce ca scrisorile lui de mulțumire să rivalizeze în fervoare cu grandoarea darului făcut: „Niciodată o recunoștință n-a fost mai viu simțită și mai greu de exprimat”¹. Pentru a încerca să-și exprime gratitudinea așa cum trebuie, Diderot a recurs la o metaforă: „Un nobil entuziasm pune stăpânire pe mine; degetele mele se îndreaptă ele singure spre o veche liră ale cărei corzi filozofice le rupseseră. O dau jos de pe peretele unde rămăsese agățată, și cu capul gol, cu pieptul dezgolit, așa cum îmi e obiceiul, mă simt împins să încep cântecul”². Mai mult, îi promite lui Bețki: „Jur că, înainte de a muri, voi fi ridicat spre gloria ei o piramidă care va atinge cerul”³, iar prietenului său, Falconet, îi mărturisește: „Dacă voi ajunge vreodată la Petersburg, voi duce în brațe-mi piramida”⁴. Este vorba de o piramidă literară, Diderot manifestându-și nerăbdarea de a începe lucrul la un dicționar filozofic menit să rectifice folosirea inexactă și vidă a cuvintelor și care să fie monumental sau artistic închinat Ecaterinei.

Banii oferți de împărăteasă pentru bibliotecă i-au oferit lui Diderot statutul la care aspirase din totdeauna: independență financiară, permițându-i astfel să stea la adăpost de vicisitudinile timpului său și să se consacre dialogului său filozofic cu posteritatea. În schimb, Diderot devine unul dintre privilegiații „vânători de capete” luminate ai împărătesei. Misiunea lui nu e prea dificilă. Atrăși de generozitatea financiară a Ecaterinei, o mulțime pestriță de pictori, preceptori, sculptori, ingineri și o cohortă și mai ciudată de reformatori și utopiști de tot felul se înghesuie în „atelierul” filozofului pentru a-și prezenta solicitările și ofertele de muncă. În imaginația intelectualilor parizieni de toate condițiile și cu diferite abilități, Rusia apărea ca un pământ virgin, o pagină albă pe care ei vor putea să înscrie visele lor cele mai fantastice, să realizeze expedițiile lor cele mai îndrăznețe și să construiască în sfârșit cetatea ideală pe care vechea lume le-o refuza.

În 1766, Diderot îl trimite pe prietenul său, sculptorul Falconet, la Petersburg, cu misiunea să înalțe un imens monument în cinstea gloriei lui Petru cel Mare. Falconet va rămâne unsprezece ani în Rusia, va fi copleșit de atenții

¹ Denis Diderot, *Oeuvres complètes*, vol.19, *Correspondance*, Ed. Garnier Frères, Paris, 1876, p.182.

² *Idem*, p.186.

³ *Ibidem*, p.242.

⁴ *Ibidem*, p.255.

din partea Ecaterinei, va munci din greu și va realiza proiectul pentru ridicarea statuii țarului. Dar Rusia nu e un teren virgin: curtea țarinei seamănă mai degrabă cu o junglă, iar administrația ei cu o *tundră de nisipuri mișcătoare*. Falconet va trebui să suporte și schimbarea comportamentului țarinei: înflăcărea și entuziasmul cu care suverana l-a primit pe sculptorul francez se vor transforma într-o indiferență disprețuitoare. În realitate, era mai mult decât dezamăgită: era indignată de atitudinea acestor francezi care îi erau trimiși.

Spre exemplu, de Lemerrier de la Rivière, care i-a fost recomandat călduros Ecaterinei de către Diderot pentru a face parte din comisia de la Petersburg însărcinată cu elaborarea noului cod de legi al Rusiei. În capitală, Lemerrier, cu stângăciile, capriciile, nemulțumirile și scandalurile din viața sa intimă stârnește mânia Ecaterinei. Mai mult, pleacă pe ascuns din Petersburg și se întoarce la Paris.

Cazul lui Lemerrier a arătat neînțelegerile care puteau apărea când se aflau față în față un monarh absolut și un filozof iluminist. Era anul 1767, anul înființării comisiei legislative, al *Instrucțiunii* Ecaterinei, dar ea l-a găsit pe defunctul Montesquieu un sfătuitor mai puțin infatuat decât contemporanul ei, Lemerrier.

Lemerrier tocmai se întorsese din Martinica, unde fusese intendentul regelui, iar acum își asuma rolul de *intendant* al Iluminismului în Rusia. El a corectat expresia cea mai faimoasă din elogiul lui Fontenelle – „tout était à faire” (totul rămânea de făcut) – scriindu-i abatelui Raynal, un alt expert în Indiile de Vest și pronunțând următorul verdict laconic în privința Rusiei: „Totul rămâne de făcut în țara aceea; sau, mai bine spus, totul rămâne de desfăcut și de refăcut”¹.

Aroganța și neseriozitatea lui Lemerrier au înfuriat-o la culme pe Ecaterina, care, în 1774, îi scrie lui Voltaire despre acest economist filozof francez: „Credea, acum șase ani, că noi mergem în patru labe și, foarte îndatoritor, și-a dat osteneala să vină din Martinica pentru a ne învăța să stăm pe picioarele din spate”². În 1787, în drum spre Crimeea, i-a spus lui Ségur că Lemerrier „și-a bagat în cap că îl chemasem ca să mă ajute să guvernez imperiul, ca să ne smulgă din întunericul barbariei cu marile lui lumini”³. „Mă voi duce cu

¹ Albert Lortholary, *Le Mirage russe en France au XVIII e siècle*, Boivin, Paris, 1951, p.179-181.

² Voltaire, *op.cit.*, p.918.

³ *Apud* Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în epoca Luminilor*, Humanitas, București, 2000, p.294.

siguranță în Rusia – îi scria Diderot lui Falconet în 1768, după eșecul lui Lemercier –, dar nu voi mai trimite pe nimeni acolo”¹. Și totuși a mai așteptat cinci ani.

În ciuda nemulțumirii față de Lemercier, Ecaterina nu încetează să-l preseze pe Falconet pentru a-l convinge pe Diderot să vină la Petersburg. Dar timpul legăturilor paradisiace între Luminile pariziene și țarină luase sfârșit pentru totdeauna.

Împărăteasa vrea să continue opera lui Petru cel Mare, să deschidă Rusia spre Europa modernă, spre civilizația occidentală în toate aspectele ei: intelectual, științific și tehnic. Dar ea ține să păstreze și controlul politic al evoluțiilor pe care le comandă. Ecaterina vrea să-i audă pe literați, să profite de conversația lor și de aerul de rafinement și eleganță oratorică pe care îl aduc la curtea ei, să se folosească de toate aceste atribute după bunul plac și pentru realizarea planurilor sale, de a zdruncina conservatorismul și inerția administrației ei; dar nu le va acorda nicio fărâmbă de putere, nu va accepta sub nicio formă ca aceștia să se amestece în treburile ei. La urma urmei, nu sunt decât niște străini „debarcați în Rusia prin intermediul guvernelor lor și cărora li se va cere la întoarcere să dea socoteală pentru ceea ce au văzut și au descoperit în Rusia”². De aceea, în virtutea unei politici inteligente, aceștia trebuie să fie ținuți departe de treburile serioase ale statului.

Această dublă mișcare de înflăcărare și de neîncredere din partea împărătesei, de entuziasm și de fatuitate din partea invitaților francezi, determină alternanțele de cald și rece, de atracție și decepție, de intimidare și susceptibilitate ce vor marca raporturile între suverana rusă și Lumini.

În timp ce Voltaire nu consideră dispariția suspectă a lui Petru al III-lea decât o „bagatelă” pentru mărețea domnie a Ecaterinei și chiar merge până la a atribui moartea țarului alcoolismului de care suferea: „Hăituit, prins și băgat în închisoare, el nu se consolă decât bând punci fără încetare, timp de opt zile, la sfârșitul cărora muri”³, Diderot este mai prudent. Dacă este profund îndatorat țarinei, dacă i se întâmplă să intervină pentru a împiedica să fie publicate memorii sau culegeri de anecdote care ar putea deservi reputației binefăcătoarei sale, Diderot știe totuși să reziste invitațiilor presante pe care i le face împărăteasa de a călători la Sankt-Petersburg. Refuzul lui Diderot nu e justificat

---

¹ Diderot, *op.cit.*, p.208.

² Léon Gorny, *Diderot, un grand européen*, Ed. Bernard Grasset, Paris, 1971, pp.299-300.

³ *Apud* Gorny, *op.cit.*, p.300.

doar de aversiunea filozofului față de călătorii. El se teme să nu fie decepționat. Ecaterina îi place din poziția de binefăcătoare îndepărtată, de „Venus a Nordului” alegorică, ca antiteză retorică a monarhiei franceze, ca destinatar al scrisorilor sale și ca monarh generos care îi oferă bani să cumpere obiecte de artă și cărți în numele său. Dar el nu are deloc chef să meargă mai departe și să trebuie să confrunte imaginile frumoase cu realitatea. Găsește o serie de pretexte pentru a nu iniția călătoria în Rusia, pretexte pe care le face cunoscute în bogata corespondență cu Falconet: sănătatea lui precară, cea a soției, dragostea pentru Sophie Volland, munca neterminată, incapacitatea de a se adapta la viața de la curte și la capcanele ei.

După apariția ultimului volum al *Enciclopediei*, în 1772, Diderot a plecat în cele din urmă în Rusia, ajungând la Petersburg în octombrie 1773. Din perspective Europei de Vest, Diderot îi făcea o mare onoare Ecaterinei, iar Thomas, în ciuda lungului său poem despre Petru, credea că era ceva extraordinar „să-i prezinți un filozof unei împărătese”. După Thomas, opinia generală nu era de acord cu călătoria lui Diderot, privindu-l ca pe un „zeu” care ar trebui „să nu-și părăsească niciodată sanctuarul”. Diderot însuși era îngrijorat de lungimea drumului pe care îl avea de străbătut și chiar se temea că o să moară, ca Descartes, departe de casă¹. De fapt, Diderot a stat acolo șase luni, în timpul iernii 1773-1774; a fost adesea bolnav, dar a supraviețuit.

Sejurul lui Diderot în Rusia era un eveniment foarte așteptat, încât ambasadorul britanic chiar anunță: „Domnul Diderot a sosit în sfârșit”. Probabil că însuși Diderot s-a întrebat adesea ce se aștepta de la el. Ecaterina îl tratase recent aspru pe D’Alembert și Diderot trebuie că știa acest lucru. Asta dovedea cât de dură putea fi Ecaterina a II-a. D’Alembert, căruia împărăteasa îi arătase nu în puține rânduri că se bucură de favorurile ei, îi ceruse, ca favoare personală, să elibereze opt ofițeri francezi voluntari care fuseseră capturați de ruși când luptau în armata Poloniei. Țarina refuză, dar D’Alembert avu îndrăzneala să insiste. De această dată refuzul Ecaterinei a fost ferm și chiar nepolitic, arătând clar că D’Alembert abuzase de bunăvoința sa. Nu e astfel deloc surprinzător că Diderot îi scrie soției sale, care poate îl sfătuisese să-i ceară o favoare Ecaterinei: „Ascultă draga mea, cu cât suverana mă are mai mult în grații, cu atât trebuie să profit de ele cu discreție”².

¹ Apud Lortholary, *op.cit.*, pp.212-213.

² Diderot, *op.cit.*, p.82.

Ecaterina a II-a, om politic până în văduva oaselor, era probabil foarte recunoscătoare lui Diderot că a făcut efortul să vină să-i mulțumească personal. Acest pelerinaj avea în ochii ei o mare importanță pentru renumele ei pe plan european. Își amintea că Mme Geoffrin mersese la Varșovia în 1766 pentru a-l vizita pe Stanislaw Poniatowski, regale Poloniei. Acum un personaj și mai celebru venea în Rusia s-o vadă pe împărăteasă. Era un fapt excelent pentru relațiile sale diplomatice. Profită așadar de ocazie, îl primi pe Diderot într-un mod pe care Grimm îl descrie ca „unul dintre cele mai distinse” și îi consacră o bună parte din timpul său.

La Sankt-Petersburg, Diderot s-a întâlnit regulat cu Ecaterina, având lungi conversații cu ea. Zilnic era stabilită o convorbire privată, la oră fixă. Încă din primele momente, Diderot a fost profund impresionant de Ecaterina, iar aceasta îl găsea pe filozof surprinzător, afirmând că o încântă în același timp. Se spune că Ecaterina iar fi scris Doamnei Geoffrin o scrisoare al cărei original nu s-a găsit niciodată și al cărei conținut ar fi fost: „Diderot al dumneavoastră e un om extraordinar; nu închei conversațiile mele cu el fără să am pulpele lovite și învinețite; am fost nevoită să pun o masă între noi ca să mă pun la adăpost pe mine și picioarele mele de gesticulația lu”¹. Într-adevăr, D’Escherny, prieten al filozofului, remarcă că Diderot avea obiceiul la masă să-și prindă vecinii de brațul drept sau stâng, să vorbească fără întrerupere și în același timp să mănânce cu cea mai mare poftă². Apropierea pe care o resimte față de persoana țarinei îl face pe Diderot chiar să mărturisească: „Sunt uimit să observ că, de fiecare dată când discut cu Dumneavoastră, uit că vorbesc unei suverane”³.

Curtenilor Ecaterinei trebuie că li s-a părut tot atât de dificil să aiba raporturi cu el, pe cât i s-a părut și lui Diderot să întrețină relații sociale cu aceștia. El nu era obișnuit cu o lume angajată într-o astfel de disimulare; ei erau deconcertați de un ins atât de naiv, atât de ușor de păcălit, dar care se bucura de un sprijin atât de august. Unul dintre prietenii lui Diderot, care obținuse un post important în Rusia ca secretar al marelui duce Pavel, spunea: „Văd bine că e un lucru extrem de greu să-ți menții o reputație grandioasă, că e chiar periculoasă trecerea din propriul cabinet de lucru în mijlocul unei curți strălucitoare”⁴.

---

¹ Apud Wilson, *op.cit.*, p.525.

² Apud Wilson, *op.cit.*, p.526.

³ Apud Gorny, *op.cit.*, p.296.

⁴ Apud Wilson, *op.cit.*, *La lettre de L.M. Nicolay à Ring, 11/22 octombrie 1773*, p.526.

Relațiile între filozoful reformator și femeia de acțiune au fost mai complexe decât a lăsat să se înțeleagă împărăteasa. Ecaterina a II-a iubea ideile, era sedusă de modul în care Diderot i le prezenta, de cantitatea și calitatea informațiilor lui, de diversitatea abordărilor sale, de modul concret, empirist cu care trata problemele fără să debiteze principii generale. De cealaltă parte, Diderot se străduia să prezinte, într-o manieră cât mai acceptabilă de o suverană absolută, proiecte care veneau în întâmpinarea unei concepții despotice despre guvernare. Fiecare conversație cu suverana era precedată de conceperea unui mic tratat asupra subiectului zilei pe care Diderot i-l citea Ecaterinei. După discuția cu țarina, textul era alăturat celorlalte fragmente din caietul roșu de memorii al lui Diderot, în care considerațiile despre literatură și morală, politică și istorie erau intercalate cu înflorituri elogioase la adresa împărătesei.

Aceste texte tratează uneori subiecte literare, dar, cel mai adesea, este vorba de chestiuni politice, economice, sociale și juridice cu tendință reformatoare. Memoriile, în număr de șaptezeci, având titluri, precum *Despre manufacturi și fabrici*, *Despre intoleranță*, *Despre organizarea justiției*, merg de la insignifianta notare de câteva rânduri până la articole îndelung elaborate. Pe prima pagină a acestor memorii se putea citi scris de mâna lui Diderot – *Amalgam filozofic, istoric etc. Anul 1773, de la 15 octombrie până la 3 decembrie*. Ecaterina a păstrat aceste comentarii, iar carnetul lui Diderot, aflat în Rusia în secolul al XIX-lea, i-a fost dăruit lui Maurice Tourneux în 1882, fiind publicat la Paris în 1899¹.

Publicarea „conversațiilor” (*Les entretiens avec Catherine II, 1773*) ne permite să observăm că discuțiile lui Diderot cu împărăteasa depășeau cu mult nivelul simplei „flecăreli”. O scrisoare a lui Diderot adresată Ecaterinei, datată 1781, arată că, atât pentru unul, cât și pentru celălalt, era vorba de o discuție serioasă: „Majestatea Voastră îmi spunea că tumultul afacerilor zilnice îi ocupa tot timpul și că, ținându-mă lângă ea, mă însărcina să reflectez asupra diverselor texte referitoare la legislație”². Paul Vernière reconstruiește ceea ce probabil se întâmpla între Diderot și Ecaterina: „Diderot, înaintea fiecărei întâlniri, redactează un anumit număr de articole pe subiecte inspirate de el însuși sau adesea sugerate de Narîșkin – cel care îl găzduia în casa sa pe Diderot la Petersburg –; la Palatul de Iarnă, lectura cu voce tare e urmată de o discuție; după

¹ Maurice Tourneux, *Diderot et Catherine II*, Ed.Calmann-Lévy, Paris, 1899, pp.75-76.

² Diderot, *op.cit.*, pp.266-267.

întrevedere, notițele lui Diderot sunt reluate, uneori corectate, grupate, înainte să fie puse în mâinile împărătesei”¹.

Les Entretiens avec Catherine II sunt unele dintre cele mai reușite texte ale lui Diderot, din punct de vedere literar. În ceea ce privește conținutul lor, pot fi urmarite trei direcții. Pe de o parte, filozoful îi expune țarinei situația Franței la sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, o explică și o comentează. Pe de altă parte, Diderot abordează cu Ecaterina, într-o manieră mai generală, tema reformelor de dorit, programul Luminilor. În final, îi atrage atenția starea Rusiei, și aici el întreabă și sugerează.

În fața țarinei, Diderot vorbește despre necesitatea controlului reprezentanților poporului asupra modului de guvernare, dorește un parlament (în sensul modern) chiar și pentru Rusia, observă că părerile opuse trebuie să poată fi exprimate liber, insistă asupra urgentei nevoi de a realize coduri de legi. Dar nu se mulțumește cu atât și intră chiar în detaliile acestor reforme dorite: recrutarea funcționarilor prin concurs, politică financiară pentru economiile supușilor, crearea unui învățământ național și laic, libertatea comerțului. Scurtele capitole din *Entretiens* referitoare la Rusia se pot reduce și la o altă temă: trebuie începută industrializarea Rusiei și Diderot recomandă crearea industriei metalurgice. Mai mult, Diderot își permite să o sfătuiască pe Ecaterina să renunțe la cuceririle poloneze și la împărțirea teritorială a Poloniei.

Proiectele lui Diderot referitoare la Rusia nu se puteau realiza decât prin îndeplinirea unei condiții sine qua non: formarea unei burghezii, formare spontană sau facilitată de puterea politică, modul apariției acestei noi clase sociale era prea puțin important. Diderot își dorește și în Rusia nașterea Stării a treia, corespunzătoare burgheziei franceze, *Le Tiers État*.

Diderot în fața împărătesei ar fi, de fapt, exemplul intelectualului ce delirează în fața Șefului de stat lucid: pe de o parte, filozoful ce lucrează pe „hârtia care suferă totul”, pe de altă parte, suverana care lucrează pe pielea omului „adesea iritabilă”². E clar la ce îndeamnă Ecaterina: ea îi invită mai mult sau mai puțin în mod discret pe intelectuali să tacă asupra afacerilor de stat pe care ei nu sunt în stare să le înțeleagă și care nu-i privesc în niciun fel.

„Conversația” care arăta cel mai bine natura neobișnuită a formelor literare utilizate de Diderot avea titlul *Ma rêverie à moi (Reveria mea)*. Avea

¹ Paul Vernière, *Les mémoires à l'Imperatrice: autour d'un manuscrit de Diderot, perdu et retrouvé*, AUP, XXXVIII, 1966, pp.34-42.

² *Apud* Diderot, *Textes politiques*, Ed.Sociales, Paris, 1960, p.20.

forma narativă a unei scrisori, era adresată „Majestății Sale Imperiale”, uneori mai direct, lui „Madame”, dar păstra, cu toate acestea, în ochii lui Diderot, aerul reflexiv al unei reverii adresate lui însuși. Asemeni lui Voltaire, aflat departe, la Ferney, Diderot, nici măcar la Sankt-Petersburg, nici atunci când o lua pe Ecaterina de braț, nu putea să se elibereze de constrângerile unei imaginații neobosite care îi descătușa fantezia chiar atunci când îi interzicea accesul direct.

Vizita lui Diderot era un pelerinaj de mulțumire, dar el avea și sarcina, primită de la guvernul francez, de a acționa pentru îmbunătățirea relațiilor cu Rusia. În *Reveria mea*, Diderot exprima legăturile culturale dintre Franța și Rusia, începând cu Ecaterina și cultul ei: „Nu există niciun om de bună-credință, niciun om la Paris care să aibă o scânteie de spirit și care să nu fie un admirator al Majestății Voastre, Majestatea Voastră are de partea ei toate academiile, toți filozofii, toți gânditorii, toți oamenii de litere, care nu fac un secret din asta. Sunt celebrate măreția, virtuțile, geniul și bunătatea Majestății Voastre, eforturile pe care le face pentru a introduce științele și artele în țara sa”¹.

În ciuda acestui lucru, Diderot considera că francezii tot nu o apreciau pe Ecaterina așa cum s-ar fi convenit. Renunțând să mai folosească ceremoniosul ei titlu imperial, i se adresa direct, la persoana a doua: „Ei cred că vă cunosc, bravii mei compatrioți!” Diderot promitea că îi va învăța să o cunoască și mai bine. Dar, pe măsură ce se apropia de finalul însuflețitului său discurs, înceta brusc să i se mai adreseze Ecaterinei și le vorbea compatrioților săi. Îi chema să împărtășească o fantasmă privitoare la Ecaterina: „Ah, prieteni! Închipuiți-vi-o pe această femeie pe tronul Franței!”, dar imediat după ce îi transforma în supușii ei francezi, îi invita pe toți în Rusia: „Veniți să petreceți doar o lună la Petersburg. Veniți să vă eliberați de îndelungatele constrângeri care vă înjosesc, abia atunci veți simți ceea ce sunteți cu adevărat”².

În reveria sa, Diderot pretindea că la Riga, la granița cu Rusia, căpătase un nou suflet și le declara prietenilor săi: „Nu m-am știut niciodată mai liber decât atunci când am locuit în țara pe care voi o numiți a sclavilor și nu m-am simțit niciodată mai înrobit decât atunci când am trăit în țara pe care voi o numiți a oamenilor liberi”³. Nu e surprinzător că Diderot nu se simțise ca un sclav în Rusia, pentru că nu făcuse o muncă de slav, ci își petrecuse timpul în conversații

¹ Denis Diderot, *Entretiens avec Catherine II (1773)*, în *Oeuvres politiques*, Ed. Garnier Frères, Paris, 1963, p.260.

² *Idem*, pp.265-266.

³ *Apud* Wolf, *op.cit.*, p.297.

cu țarina. Când încerca să i se adreseze Ecaterinei, Diderot se pomenea vorbindule în memoriile sale prietenilor lui din Franța, pentru că, de fapt, experiențele sale din Rusia erau revelatoare doar pentru aceștia. Ei erau cei care făceau deosebirea între țări libere și țări înrobite. Într-o oarecare măsură, el se simțea atât de liber într-o țară care ar fi trebuit să fie una a robilor, pentru că vedea această țară ca pe un teritoriu unde vizitatorii din Europa de Vest își puteau exercita dominația.

Metamorfoza spirituală a lui Diderot la Riga fusese începutul unei reverii ruse neîntrerupte, care și-a găsit expresia literară în *Reveria mea către mine însumi*. Această conversație se încheia într-o notă de exuberantă fantezie internațională: „Și atunci recunosc: aș fi transportat de bucurie să îmi văd poporul unit cu Rusia, o mulțime de ruși la Paris și o mulțime de francezi la Petersburg. Nicio țară din Europa nu devine franceză mai repede decât Rusia, atât în privința limbii, cât și a obiceiurilor”¹. Sensul dublu al cuvântului „transportat” (*transporté*) sublinia faptul că, pentru Diderot, călătoria în Rusia se reflecta într-un transport spiritual autoprovocat, într-o călătorie interioară, aceeași experiență care îi permitea lui Voltaire să călătorească în Europa de Est fără să părăsească vreodată Ferney-ul. La Sankt-Petersburg, Diderot lauda o Rusie care devenea franceză; „dacă Diderot își închipuia o Europă unită, aceasta era o Europă franceză”². În același timp, supraveghind niște studenți ruși la Paris, ca o favoare făcută Ecaterinei, s-a convins că și rușii puteau fi corupți de viciile franțuzești, dacă nu erau „supuși unei discipline riguroase”³. A deveni francez, a deveni civilizat era o chestiune de disciplină; a deveni rus, pentru Diderot, ca și pentru Voltaire, era o chestiune de fantezie și de reverie.

Ambiția lui Diderot era să o convertească pe Ecaterina la filozofia Luminilor sau, cel puțin, să-i întărească convingerile liberale. În acest scop, își prezenta ideile mai degrabă cu tact și în mod ocolit, folosindu-se de analogii stângace sau de insinuări abile, decât s-o înfrunte deschis. La urma urmelor, avea de-a face cu o suverană pe care, în aceeași epocă, Voltaire o descria ca exercitând „puterea cea mai despotică care există pe lume”⁴.

Numeroasele sale note și eseuri – asupra avantajului liberei concurențe în comerț, asupra importanței stabilirii unui mod de succesiune la tron, asupra

---

¹ Tourneux, *op.cit.*, p.492.

² Wolff, *op.cit.*, p.298.

³ Dmitri von Mohrenschildt, *Russia in the Intellectual Life of Eighteenth-Century. France*, Columbia Univ. Press, New York, 1936, p.55.

⁴ Voltaire, *Correspondance, Voltaire către D'Alembert*, 26 iunie 1773, p. 854.

realizării legilor, asupra școlilor publice, luxului, divorțului etc. – explică faptul că Diderot îi scria soției sale: „Am lucrat mult pe drum, și lucrez mult și aici”¹.

Ecaterina îi puna în schimb, din când în când, întrebări fundamentale și, ca să-i răspundă, Diderot trebuia să apeleze la toate resursele delicateții sale, calitate care, potrivit prietenilor filozofului, îi lipsea acestuia cu desăvârșire. Ea îi tot cerea să-i spună ce scrisese Rulhière despre lovitura de stat din 1762, iar el încearcă să cosmetizeze adevărul scris de Rulhière: „În ceea ce vă privește, Doamnă, dacă faceți caz de bunacuviință și de virtuți, cârpe uzate ale sexului Vostru, această lucrare este o satiră împotriva Voastră, dar dacă marile viziuni, ideile patriotice viguroase vă interesează mai mult, autorul vă înfățișează ca o mare prințesă și, în ansamblu, vă face mai mult onoare decât rău”².

Diderot o lăuda excesiv pe Ecaterina – „spiritul lui Brutus și farmecul Cleopatrei”³ – în fața ei, în conversațiile lui cu alții și în scrisorile sale, dar avea de asemenea curajul să lase să se înțeleagă că dezaproba împărțirea Poloniei ce avusese loc în 1772. Și își exprima cu obstinație opoziția față de o guvernare despotică: „Un despot, fie el și cel mai bun om, guvernând după bunul său plac, comitea nelegiuire. E un păstor care își reduce supușii la condiția de animale”⁴.

La sosirea în Petersburg, Diderot s-a văzut dintr-o dată prins în manevrele diplomatice ale mai marilor epocii, fără îndoială, în mare măsură împotriva voinței sale. Părăsise Parisul fără responsabilități sau misiuni oficiale. Ba chiar ducele d’Aiguillon îi scrisese ambasadorului francez de la Sankt-Petersburg în termeni disprețuitori la adresa filozofului. Și în tot Parisul se spunea că, atunci când Diderot se interesase pe lângă ministrul francez avizat dacă guvernul Franței nu vedea vreun impediment în realizarea călătoriei sale în Rusia, i se răspunsese că, de parte de a exista vreo obiecție, i se permitea să rămână în Rusia cât timp voia. Dar, imediat după venirea în capitala rusă, ambasadorul Franței, François-Michel Durand de Distroff, îi ținu un cu totul alt discurs: „I-am comunicat domnului Diderot ceea ce așteptam de la un francez. Mi-a promis că va șterge, dacă va fi posibil, prejudecățile acestei prințese față de noi”⁵.

Prin flatare excesivă sau amenințare, Diderot fu convins să încerce să o facă pe Ecaterina a II-a să-și schimbe politica externă, deși sir Robert Gunning, reprezentantul coroanei britanice la Petersburg, raportă: „Contele Panin mi-a zis,

¹ Diderot, *Correspondance*, pp.146-147.

² *Apud Wilson, op.cit.*, p.528.

³ Diderot, *Correspondance*, pp.135-136.

⁴ *Apud Wilson, op.cit.*, p.528.

⁵ Tourneaux, *op.cit., Durand de Distroff au duc d’Aiguillon*, 6 novembre 1773, pp.78-79.

în mare secret și sub rugămintea de a păstra taina, că domnul Diderot, care se bucură de trecere la la cabinetul împărătesei, a fost solicitat de domnul Durand să-i înmâneze suveranei un document conținând propuneri de pace cu Turcia, propuneri pe care curtea Franței se angajează să fie acceptate dacă bunele intenții ale guvernului francez vor fi agreate. Domnul Diderot s-a apărat cu îndârjire, nevoind să iasă din *sa sphère* și să fie închis la Bastilia la întoarcere, și a refuzat cu fermitate să împlinească dorința ministrului francez. Răspunsul Majestății Sale, așa cum îmi fu el transmis de domnul Panin, era că ea ar fi fost dispusă să dea uitării necuviința conduitei sale, cu condiția ca Diderot să-i comunice întocmai ministrului ce va face ea cu acest memoriu francez, și anume că-l va arunca în foc”¹.

Dacă într-adevăr așa s-a întâmplat, trebuie că a fost deconcertant și umilitor pentru Diderot. Mai mult, trebuie că se temea de-a binelea ca situația sa vizavi de împărăteasă să nu se schimbe într-un mod dezastruos pentru el. Cu toate acestea, la 31 decembrie 1773, ambasadorul francez credea încă că Diderot continua să încerce să influențeze politica Ecaterinei a II-a: „Discuțiile între Ecaterina și Diderot se succed fără întrerupere și se pelungesc pe zi ce trece. Mi s-a spus, și am motive să cred că e adevărat, că Diderot a descris pericolul alianței Rusiei cu regele Prusiei și utilitatea alianței cu Franța”².

O bună parte a timpului Diderot și-l consacra, în afara discuțiilor cu Ecaterina, pregătirii memoriilor pentru convorbirile cu împărăteasa, dar și studierii limbii ruse în mod autodidact, pe baza gramaticilor rusești pe care le răsfoia. Un prieten al filozofului amintea, în memoriile sale, că Diderot era adesea invitat la reuniunile nobililor ruși, unde juca în mod constant rolul de ateu declarat și era detestat de toată lumea. Grimm recunoștea că Diderot „nu a cucerit pe nimeni, în afară de împărăteasă”. Când prietenii îi făceau reproșuri că disprețuiește părerile curtenilor, Diderot se mulțumea să zâmbească și să spună: „Candidez pentru a obține doar favorurile stăpânei casei și nu-mi pasă deloc de valeți”³.

Diderot a făcut serioase eforturi să obțină informații despre situația în Rusia: „Nu precupețesc niciun efort pentru a mă instrui aici”. Dar, din câte se știe, nu a ajuns să obțină niciuna din informațiile referitoare la Siberia pe care le solicitase Academiei de Științe din Petersburg. Totuși, i-a scris contelui de

¹ *Apud* Wilson, *op.cit.*, pp. 528-529.

² *Idem*, p.529.

³ *Idem*, p.530.

Munich, directorul imperial al vămii, la recomandarea Ecaterinei: „Iertați această îndrăzneală unui străin care n-ar vrea să se întoarcă în țara sa ignorant”¹. Întrebările sale atingeau fondul stării de fapt în Rusia: care este valoarea producției anuale de grâne, de cânepă, de in? Care este populația aproximativă a imperiului, a Moscovei, a Petesburgului, a celorlalte mari orașe? Care este valoarea exporturilor anuale de piei, de pește și de caviar? Care este raportul între salariul unui muncitor și prețul pâinii? Care sunt unitățile de măsură utilizate în întreg imperiul? Există bănci în Rusia? La cât se ridică datoria publică a statului? Însă Munich n-a răspuns niciodată la aceste întrebări. Diderot pusese întrebări similare și împărăresei: care e situația evreilor în imperiu? care e legislația privind tutunul? care sunt drepturile legale ale proprietarilor de pământ? La multe dintre aceste întrebări Ecaterina a răspuns după cum a crezut de cuviință, fără să apeleze la Munich. La întrebarea lui Diderot privind situația șerbilor, ea i-a răspuns: „Nu știu să existe vreo țară unde cultivatorul să iubească mai mult pământul și gospodăria ca în Rusia”².

Într-una din conversațiile cu țarina Diderot și-a luat libertatea de a face o recomandare precisă, însoțită de nenumărate scuze pentru aroganța sa: a sfătuit-o să-și schimbe capitala. Nota sa era intitulată *Despre capitală și despre adevăratul centru al imperiului, despre un orb care judecă în privința culorilor*. Metafora orbului, care fusese întotdeauna de mare interes pentru Diderot și pentru Iluminism în general, marca aici barierele dintre filozofie și putere, precum și dintre Europa de Vest și Europa de Est. Trebuie remarcat că filozofii francezi s-au întrecut în a modifica harta geografică a Europei de Est, fie și numai în imaginație. Unul dintre amuzamentele favorite ale lui Voltaire timp de câțiva ani fusese să-și închipuie că Ecaterina și-ar fi putut muta capitala la Kiev, Azov sau Constantinopol. Secolul al XX-lea a arătat că Diderot a fost mai bine inspirat, dar, în secolul al XVIII-lea, ambii filozofi dădeau dovadă de o mare îndrăzneală pe care Ecaterina o îngăduia, pentru că era clar doar un joc al imaginației.

Diderot se arăta îngrijorat de moravurile de la Petersburg, un „amestec confuz al tuturor popoarelor din lume”, conferind orașului „moravurile lui Arlechin”³. Se referea desigur, la trupa pestriță de artiști, actori și coafori care veniseră pe mare o dată cu Bernardin de Saint-Pierre. Prezența acestor străin

---

¹*Ibidem*, p.531.

² Tourneux, *op.cit.*, pp.532-556.

³ *Apud* Wolff, *op.cit.*, p.300.

putea fi interpretată ca un nedorit efect secundar al civilizației, iar ostilitatea lui Diderot față de ei indica o umbră de rezervă în privința optimistului program iluminist pentru Europa de Est.

Încrederea pe care Diderot și-o punea în Moscova ținea tot de reverie, pentru că el nu fusese niciodată acolo. „Am pierdut ocazia de a merge la Moscova și regret un pic” – scria el mai târziu. „Petersburg este doar curtea, un amestec confuz de palate și cocioabe”. Printr-o figură de stil tipică pentru secolul al XVIII-lea, Diderot proiecta asupra orașului propria confuzie. „Nu am văzut-o decât pe suverană, aproape nimic altceva” – recunoștea el în continuare¹. Dar, dacă nu o văzuse decât pe suverană, cum îi putea el vorbi deapre Rusia, ce putea ști el despre Rusia?

Cu toate acestea, Ecaterina găsea mereu strălucitor, chiar uimitor jocul spiritual al lui Diderot. Dar care îi era părerea după ce trecuse atracția noului? Ea a continuat să-l laude, dar un cinic ar putea spune că asta făcea practic parte din jocul relațiilor publice. De fapt, termenul „extraordinar”, la care a recurs pentru a-l descrie pe Diderot lui Voltaire, pare ambiguu și folosit generic, fără substanță. „Găsesc la Diderot o imaginație inepuizabilă și îl așez în rândul oamenilor *les plus extraordinaires* care au existat vreodată”. Într-o scrisoare de mai târziu, ea îi scria: „Are un spirit extraordinar, nu se mai găsește unul la fel”².

E interesant de remarcat că acel carnet în care Diderot își nota discuțiile cu Ecaterina are ca ultimă dată 5 decembrie 1773, adică cu trei luni înainte de plecarea sa din Rusia. Asta poate sugera că însuși Diderot a înțeles că, după această dată, conversațiile lor nu mai erau de natură să schimbe politica Ecaterinei. Pare o ipoteză plauzibilă, întrucât întrebările puse după 5 decembrie țarinei și contelui de Munich erau doar pentru interesul personal al lui Diderot. În plus, deși ambasadorul francez nota că discuțiile lui Diderot cu Ecaterina erau pe zi ce trece mai lungi, Diderot însuși scria familiei sale, la 30 decembrie, că avea privilegiul să intre oricând în cabinetul împărătesei, dar că nu se folosea de această onoare decât o dată la trei zile, pentru a evita să stârnească invidie și să-și facă dușmani. Poate că în noiembrie și decembrie Ecaterina i-a dat de înțeles că nu dădea mare importanță părerii lui, așa cum crezuse mai înainte. Mulți ani după aceea, vorbindu-i de Diderot contelui de Ségur, Ecaterina descria astfel relațiile lor:

¹ *Apud* Lortholary, *op.cit.*, pp.217-218.

² *Apud* Wilson, *op.cit.*, p.532.

Conversam mult și des cu el – îmi spunea Ecaterina –, dar mai mult din curiozitate decât cu vreun folos real. Dacă l-aș fi crezut, totul ar fi fost cu susul în jos în imperiul meu; legislație, administrație, politică, finanțe – le-ar fi răsturnat pe toate ca să le înlocuiesc cu niște teorii inaplicabile. În acest timp, cum mai mult îl ascultam fără să vorbesc, un privitor care ne-ar fi surprins ne-ar fi luat, pe el drept un pedagog sever, iar pe mine drept umila sa elevă. Probabil că asta a crezut el însuși, căci, după câțva timp, văzând că nu se producea în modul meu de a governa niciuna din marile inovații pe care mă sfătuiseră să le aplic, îmi făcuseră cunoscută uimirea sa cu un soi de mândrie nesatisfăcută. Atunci, vorbindu-i franc, i-am spus: „Domnule Diderot, am ascultat cu cea mai mare plăcere lucrurile pe care spiritul dumneavoastră strălucitor vi le-a sugerat, dar, cu toate mărețele dumneavoastră principii, pe care le înțeleg foarte bine, s-ar face cărți frumoase și treabă proastă. În toate planurile dumneavoastră de reformă uitați diferența dintre pozițiile noastre; dumneavoastră lucrați numai pe hârtie, care suportă totul; este netedă, suplă și nu pune niciun obstacol nici imaginației, nici penei dumneavoastră; în timp ce eu, sărmană împărăteasă, lucrez pe pielea umană, care este foarte diferită, iritabilă și sensibilă”¹.

Nu trebuie uitat că sejurul lui Diderot venea într-unul din momentele extrem de defavorabile înfăptuirii unor reforme liberale în Rusia (revolta lui Pugaciov), nu era, așadar, momentul propice pentru ca un filozof liberal să sugereze reforme.

Contrar părerilor detractorilor lui Diderot, discuțiile dintre el și țarina erau, așa după cum am arătat, mai mult decât o simplă flecăreală. Și unul, și celălalt au luat lucrurile în serios; dar nu în același fel. Diderot a elaborat o utopie practică, o aplicare concretă, detaliată a filozofiei sale politice într-o țară nouă, pe care voința unei suverane luminate o putea modela după bunul plac. Împărăteasa vedea în conversațiile sale cu filozoful un mod de a scăpa de sub acapararea și plictiseala politicii de zi cu zi, de gestionarea imediată a problemelor. Ideile lui Diderot o interesau ca perspectivă potențială a unei acțiuni de care se îndoiește că va avea vreodată mijloacele de a o întreprinde. Ambii vizau istoria în imagini realiste, unul ca pe o imagine albă gata să fie scrisă, altul ca pe o paranteză pe o foaie deja scrisă.

Diderot a continuat s-o seducă timp de patru luni pe interlocuitoarea sa, dar și-a dat seama că, dacă ea îl ascultă, dacă el o face să viseze, ea n-are nicio intenție să pună ideea în practică. Pentru el a fost mai mult decât o decepție a amorului-propriu: era falimentul uneia dintre ideile care i-au structurat viața și gândirea, a ideii de utilitate socială a filozofilor, a necesității, în ciuda tuturor obstacolelor, de a fi concret angajat în problemele timpului său și de a ajuta la

---

¹ Louis-Philippe, conte de Ségur, *Mémoires, souvenirs et anecdotes par le conte de Ségur*, Ed. M.Fs. Barrière, Librairie de Firmin Didot Frères, Paris, 1859, pp.444-445.

făurirea fericirii contemporanilor. Diderot era, fără îndoială pe placul Ecaterinei, o încânta, căci țarina nu pregetă să-l numească „unul dintre oamenii extraordinari”, dar filozoful nu făcuse această lungă și obositoare călătorie la Petersburg ca să audă despre el, fie și din gura unei împărătese, că are geniu. Astfel că, începând cu 5 decembrie 1773, a continuat s-o vadă pe țarină, ce-i drept, o dată la trei zile, însă entuziasmul lui dispăruse. Diderot descoperise realitatea „despotismului luminat” proferat de Ecaterina: un ansamblu contradictoriu de absolutism vechi, de veleități de guvernare rațională, de dorința de a se debarasa de tutela religioasă, de gust pentru științe și arte, totul dominat de o grijă constantă pentru propagandă și glorie, în care sunt folosite în paralel prietenia intelectualilor și a artiștilor și puterea armelor. Dar Diderot nu s-a gândit nicio clipă să-și pună problema bunăvoinței suveranei, el constată pur și simplu incapacitatea Ecaterinei de a întreprinde – în special din lipsă de finanțe – reformele adevărate pe care le-ar cere o concepție luminată despre stat. Din acest moment, împărăteasa e redusă la simulacru, la o aparență, la o iluzie... și Diderot se vede actorul unei pantomine. Pierderea iluziilor sale nu poate fi de nimic compensată. Dezamăgirea sa e marcată și prin raritatea și lipsa de fond a scrisorilor pe care le-a trimis în Franța în perioada ultimelor luni de ședere în Rusia.

La 5 martie 1744, Diderot a pornit la drum pentru a se întoarce în Franța, nu înainte de a face cadouri țarinei și Narișkinilor, și ca Ecaterina să-i dăruiască portretul ei gravat, precum și o sumă importantă de bani pentru „cheltuielile de drum”. Înainte de a părăsi Petersburgul, pornind de la interesanta presupunere că ar fi fost prea dureros pentru amândoi să-și ia rămas bun în persoană, Diderot i-a spus adio Ecaterinei printr-o scrisoare: „Toată viața mă voi felicita că am făcut călătoria la Petersburg. Toată viața îmi voi aminti de acele momente când Majestatea Voastră uita distanța infinită care mă separa de ea și binevoia să se coboare până la mine, ca să-mi ascundă inferioritatea. Ard de dorința de a discuta cu compatrioții mei despre acest lucru”¹.

Diderot s-a străduit îndelung să scrie această scrisoare, și chiar i-a cerut părerea lui Grimm asupra conținutului, înainte de a i-o prezenta împărătesei. Era, așa după cum se vede din fragmentul redat, un text curtenitor și nu e de mirare că l-a aprobat. Diderot descria în scrisoare durerea pe care o resimțea plecând de lângă suverană și arăta că rudele și prietenii lui nu puteau să primească o mai

---

¹ Tourneux, *op.cit.*, p.472.

mare dovadă de afecțiune decât aceea de a-l vedea „smulgându-se” de lângă împărăteasă pentru a reveni la ei.

Mai târziu, Diderot va mărturisi că n-a văzut cu adevărat Rusia și regretă că a scăpat ocazia de a merge la Moscova, căci „Petersburgul nu e decât curtea, un amestec confuz de palate și cocioabe, de mari seniori înconjurați de țărani și de profitori”¹. Dar, dacă n-a văzut Rusia, i-a observat în schimb pe ruși cu multă perspicacitate. În *Entretiens*, Diderot afirma: „Mi se pare că, în general, supușii Voștri păcătuiesc prin unul sau altul din aceste două excese, ori își cred națiunea prea avansată, ori o consideră prea înapoiată”². Acesta e, de fapt, fondul discuției seculare între slavofili și occidentalști. Diderot găsea că exista în comportamentul rușilor ceva ascuns, imposibil de perceput chiar și de ochiul cel mai scrutător, care se datora profilului instituțiilor politice și sociale din Rusia: „Mi se pare că am remarcat o susceptibilitate generală, o neîncredere care mi se pare opusă acelei frumoase și fidele sincerități care e proprie sufletelor înalte, libere și sigure pe sine”; „Există în spiritele lor o nuanță de teroare și de panică: este, aparent, efectul lungii succesiuni de revoluții și a unui îndelungat despotism. Parcă mereu se află fie în ajunul, fie a doua zi după un cutremur de pământ și au aerul că tot caută să vadă dacă e adevărat că pământul e din nou acolo, sub picioarele lor”³.

E important de precizat că, la un moment dat – nu se știe exact unde și când –, Diderot a ars notele pe care le-a luat despre Rusia. De ce? Nu există un răspuns satisfăcător. Dar poate că răspunsul l-a dat chiar el, indirect, în scrisoarea adresată în 1774 doamnei Necker: „Vă mărturisesc cu voce șoptită că filozofii noștri, care par să fi cunoscut cel mai bine despotismul, nu l-au văzut decât prin gâtul unei sticle. Ce diferență între tigru pictat de Oudry și adevăratul tigru din junglă!”⁴

Întorcându-se în Europa de Vest, Diderot a preferat să nu iasă din trăsura lui, nici măcar ca să mănânce sau să doarmă, tot drumul de la Sankt-Petersburg la Haga, unde a ajuns în dimineața de 5 aprilie 1774. Reinstalat confortabil la Galițin, prima acțiune a lui Diderot a fost să-i anunțe pe destinatarii scrisorilor sale că se întorsese teafăr și sănătos în Occident, având grijă să le spună ceea ce vroia el ca ei să creadă despre călătoria în Rusia: a fost un triumf, curtenii ruși au

¹ Diderot, *Correspondance*, vol.14, *Diderot către D-na Necker*, 6 septembrie 1774, p.72.

² *Apud Wilson, op.cit.*, p.536.

³ *Idem*, pp.177-178.

⁴ Diderot, *op.cit.*, vol.14, pp.72-73.

fost foarte bine voitori cu el, și-a păstrat independența și integritatea spirituală, iar Ecaterina a II-a are „grația Cleopatrei”¹. Ulterior, ajuns în Franța, Diderot a fost nevoit să se plieze cursului diplomației și politicii de stat cerute, astfel că a făcut ceea ce se aștepta de la el: a descris călătoria ca pe un succes și pe Ecaterina ca pe un suveran admirabil. În particular însă s-a arătat mai circumspect și i-a declarat D-nei Necker: „Aș fi un ingrat dacă aș spune ceva de rău. Aș fiu un minciunos dacă aș spune ceva de bine”².

De la Haga, Diderot i-a trimis Ecaterinei o scrisoare în care îi povestea că avusese parte de ger și zăpezi până la Riga, urmate apoi de vreme bună. Îi relatea formula generală a conversațiilor sale: „– Atunci ați avut onoarea de a o cunoaște pe Majestatea Sa Imperială? / – Bineînțeles. / – Ați văzut-o des? / – Foarte des. / – Este o mare împărăteasă? / – Foarte mare”³. Nu părea în stare să răspundă prin mai mult de două cuvinte și se scuza în fața Ecaterinei, dând vina pe memorie: „Ah, de mi-aș putea aminti tot ce m-a făcut să simt prezența Majestății Voastre!” Experiența convorbirilor lor între patru ochi pe care tocmai hotărâse să și-o amintească toată viața îi scăpa deja ca un lucru lăsat în urmă, la Riga poate, unde începuse să se simtă ca Diderot, francezul om de litere.

Tot de la Haga, în septembrie, filozoful i-a scris Ecaterinei ca să o felicite pentru pacea încheiată cu turcii prin tratatul de la Kuciuk-Kanargi: „Ce pace! Ce pace glorioasă!” Diderot, pe un ton asemănător cu cel al lui Voltaire, era încântat că Ecaterina ațintise „vârful spadei la gâtul dușmanului” și se declara la fel de fericit ca și „cel mai bun supus al vostru”⁴. Era poate un mod de a-i reaminti și de a-și reaminti că nu era unul dintre supușii ei, deși se bucura „ca om, ca filozof și ca rus”. Ca și Voltaire, Diderot putea adopta o identitate rusă când dorea, fără să devină supusul Ecaterinei. Diderot îi amintea Ecaterinei de ambițiile lui Petru în legătură cu Rusia, punându-le în legătură cu starea Franței: „Voi aveți de format un popor tânăr; noi avem de întinerit unul bătrân”. Prezicea că, atunci când ea va atinge un „grad de perfecțiune” în reformarea Rusiei, lumea va veni să vadă și să depună mărturie despre acest lucru: „Așa cum odinioară oamenii vizitau Sparta, Egiptul și Grecia, vor vizita Rusia”⁵. De observat că Diderot scria ca și cum vizitele în Rusia ar fi aparținut unui viitor utopic, ca și cum nu el ar fi fost cel care tocmai se întorsese din Rusia cu șase luni în urmă.

¹ *Apud* Wilson, *op.cit.*, p.538.

² *Apud* Pierre Lepape, *Diderot*, Ed. Flammarion, Paris, 1991, p.390.

³ Tourneux, *op.cit.*, pp.477, 481-482.

⁴ *Idem*, p.485.

⁵ *Ibidem*, pp.485-489.

În timpul celor câteva luni petrecute la Haga, Diderot a scris lungile și importante sale *Observații asupra Instrucțiunii Majestății Sale Imperiale, împărăteasa Ecaterina a II-a*.¹ *Observațiile* rezumă, dar și completează și generalizează conținutul *Conversațiilor*. *Observațiile* sunt un dialog, un dialog între un personaj viu, Diderot, și o carte, textul *Instrucțiunii*, adresat în 1767 de către țarină deputaților (numiți de ea), formând comisia – care nu s-a reunit în practică niciodată – însărcinată să redacteze un cod de legi – care n-a văzut niciodată lumina zilei. Adunarea deputaților a fost dizolvată și reprezentanții poporului trimiși acasă înainte să înfăptuiască o cât de mică reformă, dar Ecaterina făcuse o mare „publicitate” *Instrucțiunii* sale realizate într-un spirit liberal, care era obiectul admirației Europei Luminilor. Cu toate acestea, Diderot nu ezită s-o prevină pe împărăteasă: „Am recitat instrucțiunea pe care ați adresat-o reprezentanților adunați pentru conceperea legilor și am avut insolența să o citesc din nou cu pana în mână”².

Instrucțiunea, celebră în epocă și care uimise întreaga Europă prin aparentul liberalism al vederilor politice și legislative ale țarinei, nu e, de fapt, decât un „ghiveci aparte”. Găsim aici câte ceva din toate: citate din Montesquieu și Beccaria, o spoială de erudiție, naivitate și insolență, și schița unui *Petit Larousse*. Textul Ecaterinei aborda toate temele clasice ale teoriei politice, ale jurisprudenței și ale cauzelor bogăției națiunilor, plagînd lucrările lui Montesquieu și Beccaria. Destul de curios, se pare că Diderot nu a citit *Instrucțiunea* înainte să ajungă în Rusia. Diderot ținea neapărat ca Ecaterina să ceară să citească *Observațiile* lui, dar ea nu le-a cerut și nu le-a citit decât după moartea filozofului, când manuscrisul și cărțile sale au fost aduse la Petersburg. *Observațiile* au infuriat-o pe împărăteasă, care i-a scris iritată credinciosului Grimm: „Această bucată este doar flecăreală. (...) Trebuie să o fi scris după ce a plecat de aici, pentru că nu mi-a spus niciodată de ea”³.

În *Instrucțiune* se definește ce este un muncitor (articolul 258), se arată care sunt diferitele tipuri de orașe (art.384 până la art.393) etc., deputații sunt de asemenea informați despre ceea ce un tată de familie trebuie să le spună copiilor

¹ În ultimele rânduri ale *Observațiilor*, Diderot o invită pe țarină să termine cât mai repede posibil războiul cu turcii, ceea ce plasează redactarea textului înainte de pacea de la Kuciuk-Kainargi. Pacea a fost semnată la 27 iulie 1774, dar n-a fost cunoscută la Haga decât la începutul lui septembrie. *Observațiile* erau așadar scrise înainte de septembrie 1774. Ele sunt menționate pentru prima dată în scrisoarea lui Diderot către Ecaterina a II-a din 13 septembrie 1774.

² Tourneux, *op.cit.*, p.492.

³ Lortholary, *op.cit.*, p.492.

săi (art.351 până la art.354), căci există în text elementele unui catehism civic. Dar, lăsând la o parte toate digresiunile, esențialul rămâne afirmarea unui principiu: guvernarea Rusiei nu poate fi și nu trebuie să fie încredințată decât unui suveran absolut. Și tocmai împotriva acestei teze fundamentale Diderot își va lansa criticile cele mai percutante. Țarina arată, în principal, că tocmai pentru binele general se exercită această putere absolută, singura capabilă să asigure fericirea și chiar libertatea. Ecaterina a II-a, cu aerul său de părinte iubitor, pledează pentru bunătate, umanism, toleranță, condamnă vehement tortura – ceea ce nu va împiedica ca Pugaciov să fie torturat, chiar în 1774. Ea intră chiar în detaliile procedurii judiciare și, plagiind autori bine documentați, scrie lucruri de bun-simț, dar care rămân la stadiul de sugestii, nu se transformă în legi. În materie de economie politică, Ecaterina apreciază că întreg comerțul trebuie să fie liber, dar, în același timp, controlat – un paradox pe care Diderot nu va ezita să-l denunțe. Bineînțeles că Ecaterina e de acord că șerbii nu trebuie tiranizați, dar bunătatea împărătesei nu merge până într-acolo încât să pună în discuție eliminarea iobăgiei. Un capitol scurt *Despre starea de mijloc*, pe care, de altfel, Diderot l-a criticat, deși ușor superficial, se referă la niște proiecte reale. E vorba chiar de ceea ce articolul 382 numește „starea a treia”: citind se descoperă că această denumire se referă la noua nobilime formată din funcționari și demnitari care s-au ridiat sub domniile diferiților țari, începând de la Petru cel Mare. Asupra acestui punct trebuie să existe un dezacord major între Diderot, care, spunând Starea a treia, *le Tiers État*, se gândea la burghezie, și Ecaterina, care înțelegea prin *le Tiers État* nobilimea provenită din rândurile funcționărimii.

Instrucțiunea reprezenta fundamentul pretenției Ecaterinei de a figura printre despoții luminați ai Europei. Și tocmai această pretenție, prin *Obsevațiile* sale, Diderot o declară ca fiind nefondată. Diderot își afirmă în *Observații* opoziția față de puterea absolută cu o asemenea intensitate, încât acest text din 1774 reprezintă, în ansamblul operei sale, echivalentul *Contractului social* al lui Rousseau¹.

În mod cert, atunci când a permis publicarea în limbile Europei a *Instrucțiunii* sale, Ecaterina se gândea la opinia publică internațională. Insistând asupra faptului că „Rusia este un Stat european”, ea lasă să se înțeleagă, de-a lungul întregii sale lucrări, că Rusia nu e un stat despot, ci o monarhie, evitând să folosească termenii „despot” și „despotism”. Dar, dacă ei îi repugna folosirea unor astfel de cuvinte, nu același lucru era valabil și pentru Diderot:

---

¹ *Apud* Lepape, *op. cit.*, p.386.

„Împărăteasa Rusiei e, fără îndoială, despot. Intenția ei este de a păstra despotismul și de a-l transmite succesorilor săi, sau de a-l eradica?”¹ Unele dintre elementele pe care le-a descoperit examinând cu atenție *Instrucțiunea* au „un iz de despotism care îmi displace”². Diderot își dorea cu ardoare ca Ecaterina să-i citească *Observațiile*, pentru a-i tulbura acesteia conștiința, pentru a o domina, pentru a-i arăta că, de fapt, e o învinsă în fața raționamentelor lui, că suverana se pleacă în fața filozofului. Dar Ecaterina va citi textul prea târziu, după moartea lui Diderot.

Dacă, citind ceea ce tocmai am scris și ascultându-și vocea conștiinței, inima ei palpită de bucurie, atunci ea nu mai dorește sclavi; dacă tremură, dacă îi îngheață sângele în vine, dacă se face palidă, atunci înseamnă că s-a crezut mai bună decât este³.

Teoriile politice expuse de Diderot în *Observații* capătă chiar aspecte democratice, căci el arată că „singurul suveran adevărat este națiunea; veritabilul legiuitor nu poate fi decât poporul”⁴ – aluzie la drepturile alienabile ale poporului. Când Ecaterina scrie, în *Instrucțiune*, „Suveranul se află la originea întregii puteri politice și civile”, Diderot răspunde: „Nu înțeleg asta. Mi se pare că doar consimțământul națiunii, reprezentată prin deputați sau adunări, se află la baza întregii puteri politice și civile”. Primele rânduri ale *Instrucțiunii* începeau astfel: „Doamne, Dumnezeu meu! Ascultă-mi glasul și dă-mi înțelepciunea să judec poporul tău după Legea ta Sfântă și după adevărul veșnic”, iar Diderot declară că nu-i place ca religia să intervină în treburile statului, religia e un element disturbator adesea cu niște consecințe supărătoare pentru activitatea unui stat: „Ecaterina și Montesquieu – aluzie la plagiat – și-au început lucrările cu Dumnezeu, ar fi făcut mai bine dacă ar fi început cu ideea necesității legilor ca fundament al fericirii oamenilor”⁵.

Ecaterina era intransigentă în privința rolului și puterii suveranului absolut, susținând că „legiuitorul este reprezentantul întregii societăți și ține în mâinile lui întreaga putere”. Diderot nu întârzie să atace și acest principiu politic, semn al tiraniei impuse de împărăteasă: „Ecaterina nu a uitat încă, în

---

¹ Diderot, *Observations sur le Nakaz*, în *Oeuvres politiques*, p.340.

² *Idem*.

³ *Ibidem*, pp.343-345.

⁴ Diderot, *Observations sur l'instruction de S.M.I. aux députés pour la confection des lois*, în *Textes politiques*, p.61.

⁵ *Idem*, pp.64-65.

Instrucțiunea sa, că e suverană (a se înțelege despot). Acestea sunt rânduri în care, fără să-ți dai seama, ia din nou sceptorul la care renunțase la începutul *Instrucțiunii*” și adaugă că, în Rusia, senatul ca voce a poporului nu e nimic, *Vox clamantis in deserto*. Are astfel justificarea faptului că „Rusia e mult mai prost guvernată decât Franța”, căci „libertatea naturală a individului este aici (în Rusia – n.n. I.V.) anulată, iar autoritatea suveranului este nelimitată”¹.

Diderot nu se limitează doar la denunțarea politicii despotice a Ecaterinei, ci completează articolele țarinei despre patriotism, despre justiție, tribunale, judecători, face referiri la aplicarea pedepsei cu moartea pe care el o dorește abolită în Rusia și o sfătuiește pe Ecaterina să-i folosească pe infractori la muncă în folosul societății. Filozoful se arată vehement și o blamează pe împărăteasă că n-a menționat subiecte precum impozitele, chestiunea războiului și a întreținerii armatelor, problema abolirii iobăgiei (dar, nespunând nimic despre șerbie, Ecaterina a lăsat să se înțeleagă că nici nu are de gând să facă ceva în acest sens); Diderot îi reproșează că n-a vorbit în *Instrucțiune* despre educația succesorului la tronul Imperiului, despre școlile de cadeți, despre orfani, învățământul primar etc.; prin gama largă de probleme pe care a evitat să le abordeze *Instrucțiunea* nu e decât un „extras” care ar fi devenit „o lucrare originală”, dacă ar fi analizat toate chestiunile ținând de organizarea completă a unui stat și, mai ales, dacă Ecaterina ar fi apelat la sfaturile și părerile a cel puțin „zece oameni de primă mână”. Pentru Diderot este clar că realizarea unui cod de legi viabil în aplicare e imposibilă în condițiile în care o singură minte încearcă să suplinească voința și opiniile a milioane; filozoful și-ar fi dorit ca împărăteasa să țină cont și de experiența și știința unor oameni mai bine informați și mai pregătiți decât ea în anumite domenii. Oricât de măreață ar vedea-o pe Ecaterina, Diderot e conștient de greșeala enormă a împărătesei de a-și asuma singură elaborarea unui proiect atât de ambițios și o condamnă pentru că refuză să facă uz de știința oamenilor de valoare din Rusia.

Aluziile lui Diderot la problema pe care Ecaterina o considera ca benignă, șerbia, sunt constante și bine construite: „împărăteasa n-a spus nimic despre eliberarea iobagilor. Era totuși un punct foarte important”, iar, când țarina vorbește despre necesitatea prevenirii cauzelor care au dus la revolte ale țăranilor împotriva stăpânilor lor, Diderot insistă: „Există un mijloc excelent de a preveni revolta șerbilor contra stăpânilor: să nu mai fie șerbi”².

---

¹ *Ibidem*, pp.80-84.

² *Idem*, p.108, 124.

În *Observațiile* sale, Diderot deplânge starea economică instabilă a Rusiei care nu pare să urmeze calea progresului și subliniază că imperiul Ecaterinei nu se preocupă de dezvoltarea comerțului, Rusia nu are case de comerț în marile orașe ale Europei, nici agenți de schimb comercial. Mai mult, Rusia posedă cantități enorme și variate de materii prime (fier, oțel etc.), dar nu are ateliere de prelucrare a acestora, „toate metalele îi sunt luate și aduse înapoi prelucrate”; nu există manufacturi pentru porțelanuri, sticlă, țesături, iar cele care există „sunt prost organizate și conduse de ignoranți”. Diderot „atacă” și chestiunea educației, căci, dacă Ecaterina susținea că „e imposibil să dai o educație generală unui popor numeros”, filozoful o atenționează: „nu cunosc niciun popor, oricât de numeros ar fi el, să nu poată avea școli unde copiii săraci să găsească pâine și lecții de scriere, citire, aritmetică, de catehism moral, civil și religios”¹.

„Rusia este o putere europeană”² – declara Ecaterina în *Instrucțiune* –; aceasta nu era o simplă *afirmație* geografică, ci o declarație programatică bazată pe descoperirea Europei de Est de către Iluminism. „Contează prea puțin – comenta Diderot – dacă este asiatică sau europeană”, iar, în privința moravurilor, el aprecia că „moravurile sunt peste tot consecințe ale legislației și ale guvernării; ele nu sunt nici africane, nici asiatice, nici europene, ele sunt doar bune sau rele”. Și chiar preciza: „Nu văd ce legătură esențială poate exista între moravurile și topografia unui Imperiu”³.

Instrucțiunea Ecaterinei observează că „imperiul Rus ocupă 32° în latitudine și 165° în longitudine” pentru a argumenta că un imperiu atât de mare avea nevoie de un monarh absolut. În comentariile sale însă, Diderot consideră aceste dimensiuni mai degrabă o problemă de civilizație decât una de politică: „Să civilizezi deodată o țară atât de întinsă mi se pare un proiect care depășește puterile omenești”⁴. Observațiile sale conțin, în mare, trei recomandări: prima era legată de mutarea capitalei la Moscova, a doua era ca Ecaterina să creeze un district model în Imperiu, unde ar fi putut „să ducă la îndeplinire un plan de civilizare”. Diderot chiar explica posibilele efecte ale acestei măsuri printr-o analogie cu propria sa patrie: „Acest district ar fi, în relație cu restul Imperiului, ceea ce este Franța în Europa, în raport cu țările din jurul ei”⁵. Conferind Franței

¹ *Ibidem*, p.77.

² *Ibidem*, p.68.

³ *Idem*, pp.68-70.

⁴ *Ibidem*, p.92.

⁵ Diderot, *Observations*, pp.350-351.

acest rol, făcând din ea un model influent de civilizație în Europa, Diderot scotea la iveală adevărata întindere a proiectului său cultural¹. Cea de-a treia recomandare a lui Diderot, după schimbarea capitalei și districtul model, era stabilirea unei colonii elvețiene² care era, de altfel, și fantezia lui Voltaire – ceasornicarii din Astrahan sau Azov – elaborată în cursul corespondenței cu Ecaterina.

În ciuda aprecierii generale de care s-a bucurat *Instrucțiunea* în saloanele Europei și la curțile monarhilor europeni prin liberalismul teoriilor politice și concepțiilor moderne de guvernare statală, Diderot își formulează propriile concluzii tranșante asupra *Instrucțiunii* Ecaterinei: „Văd aici proiectul unui cod de legi excelent, dar niciun cuvânt despre modul de a asigura punerea în practică a acestui cod. Văd aici numele de despot eliminat, dar esența e păstrată, despotismul numit monarhie”. Astfel, Diderot sesizează adevărata natură a proiectului Ecaterinei: *Instrucțiunea* nu e decât un nou element în strategia bine elaborată a țarinei de a manipula opinia „oamenilor de spirit” și a capetelor încoronate în favoarea recunoașterii ei ca monarh liberal, reformator.

Diderot reușește, prin *Observațiile* lui, să demonteze acest fals mit al suveranei cu inițiative moderne și vederi liberale, și nu a pierdut nicio ocazie să-și facă cunoscute părerile despre acțiunile Ecaterinei, așa cum a făcut-o, de altfel, și în *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (1774) a abatelui Raynal:

Citind cu atenție instrucțiunile sale adresate deputaților Imperiului, ce aveau în aparență sarcina redactării legilor, putem oare vedea ceva mai mult decât dorința de a schimba denumirile, de a fi numit monarh în loc de autocrat, de a-și numi popoarele supuși în loc de sclavi?³

---

¹ Apud Wolff, *op.cit.*, p.306.

² Diderot, *Observations*, p.351.

³ Diderot, *Textes politiques*, p.176.